

УДК: 2-73.272:2-53.271

Кобрин Михайло**ВПЛИВ ЛІТУРГІЙНОЇ РЕФОРМИ ІІ ВАТИКАНСЬКОГО СОБОРУ НА КУЛЬТОВО-ОБРЯДОВІ ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ**

У статті досліджено вплив ІІ Ватиканського собору на літургійну практику УГКЦ. Висвітлено перебіг і рішення ІІ Ватиканського собору. Проаналізовано документи собору щодо літургійної практики та східних католицьких церков. Розглянуто вплив рішень собору на формування культово-обрядового життя і самосвідомості греко-католиків.

Ключові слова: ІІ Ватиканський собор, літургійна реформа, східні католицькі церкви, історія УГКЦ, візантійський обряд.

Kobryn M. Impact liturgical reform of Vatican II liturgical practice on Ukrainian Greek Catholic Church

The impact of Vatican II on liturgical practice was investigated. The progress and resolutions of the Second Vatican Council were highlighted. Council documents on liturgical practice and the Eastern Catholic Churches were analyzed. The influence of the cathedral resolutions on the formation of cult and ritual life and identity of the Greek Catholics were considered

Key words: Vatican II, the liturgical reform, the Eastern Catholic Churches, History of UGCC, Byzantine rite.

Кобрын М. Влияние литургической реформы ІІ Ватиканского собора на литургическую практику Украинской греко-католической церкви

В статье исследовано влияние ІІ Ватиканского собора на литургическую практику УГКЦ. Освещены ход и решения ІІ Ватиканского собора. Проанализированы документы собора по литургической практике и восточных католических церквей. Рассмотрено влияние решений собора на формирование культово-обрядовой жизни и самосознания греко-католиков.

Ключевые слова: ІІ Ватиканский собор, литургическая реформа, восточные католические церкви, история УГКЦ, византийский обряд.

Людство з початку існування культури і з початком самоусвідомлення розумності своєї екзистенції почало усвідомлювати й відчувати зв'язок з трансцендентним, з існуванням духовної сторони буття. Зароджувалися певні культу поклоніння вищим силам, що згодом у християнстві набули форми літургійного служіння Творцю. Також варто зазначити, що з часом кожна релігія проходила періоди певних трансформацій і реформ, для кращого самоусвідомлення і модернізації чи уніфікації своїх поглядів, структури тощо. У християнстві практично з початку існування церкви такі періоди завершувалися соборами, які мали вселенський або місцевий характер, відповідно до проблем, які на них розглядалися. Собори першого тисячоліття проводилися заради уніфікації своїх догм, які, своєю чергою, давали змогу боротися з різними ересьями, що розколювали церкву. Такі собори мали вселенський характер, оскільки їхні рішення сприймалися більшістю тодішніх церков, які завдяки соборам визнавали своє віровчення ортодоксальним.

Для багатьох народів світу релігія була і є чинником, що визначає національну самобутність, тому в науці більшість релігій позначаються як етнічно-національні. Щодо християнства, яке вважається однією зі світових релігій, на перший погляд, в контексті універсалістських тенденцій національний елемент втрачається. Але потрібно зазначити, що в межах навіть однієї конфесії простежуються національно-регіональні відмінності й особливості. Яскравим прикладом цього феномену є католицька церква, що, крім різних варіантів Західної літургійної традиції, у своїй структурі має 22 церкви східної обрядової традиції: 14 з яких притримуються візантійської традиції і 8 інших східних літургійних обрядів (західно-сирійська група, східно-сирійська група, олександрійська традиція). Також і серед українських греко-католиків, візантійська традиція в її слов'яно-українському варіанті стала елементом своєї національної ідентичності.

У ХХ столітті в католицькій церкві відбувся надзвичайно важливий собор, який взяв за мету модернізувати сучасний католицизм. Цей собор тривав з 1962 до 1965 р. й отримав назву II Ватиканського собору. Цікавою особливістю цього собору є те, що він не прийняв жодного догмата, а був найперше звернений до пастирських потреб церкви, модернізації католицької церкви таким чином, щоб вона була зрозуміла і відкрита для всього світу

і передусім для сучасної людини, яка живе в епоху постмодерну – з усіма викликами, що зумовлює ця епоха.

Одним із головних питань реформи в католицизмі було літургійне питання, яке останній раз розглядалося на Тридентському соборі в середині XVI ст. Також важливим питанням було визначення статусу східних католицьких церков і їхнього обрядового життя, серед яких чільне місце займає Українська греко-католицька церква – найчисельніша серед католицьких унійних церков.

Рішення щодо літургійного життя УГКЦ, прийняті на II Ватиканському соборі, трактуються в колах греко-католицьких богословів як такі, що або не стали зрозумілі для цієї конфесії, або що нею не виконуються. Про це свідчить, наприклад, усна доповідь «Конституція про святу літургію – 50-ліття невідчитаного тексту» отця-доктора Василя Рудейка, виголошена на конференції «Другий ватиканський собор: дари Духа – таїна Церкви – свідчення людини», з 31 травня до 2 черня 2012 р. в Українському католицькому університеті.

Аналіз публікацій зарубіжних дослідників, таких як: Дж. Альберго, А. Зубов [5-7], М. Кунцлер [8], а також українських дослідників: І. Ісіченка [3], С. Головащенко [1], Г. Хорунжого [14] засвідчує наявність широкого кола підходів до висвітлення церковної історії, зокрема історії II Ватиканського собору та його впливу на сьогоднішній день. Проте потрібно зазначити, що ці праці відзначаються різним ступенем аналізу такої події. В українській літературі знаходимо праці, які стосуються історії християнства в Україні, зокрема діяльності УГКЦ періоду II Ватиканського собору (С. Головащенко [1], І. Ісіченко [4], С. Мудрий [9] та ін.). Висвітлення широкого спектру питань, пов'язаних з різними аспектами та характеристиками літургійного життя церкви, можна простежити у працях М. Солов'я [13], Т. Шманька [15]. Розгляд діяльності УГКЦ на соборі найкраще висвітлено в роботах А. Сапеляка [12] та І. Нагаєвського [10], хоча потрібно зазначити, що ці роботи мають виражену конфесійну спрямованість і не завжди об'єктивні. Тому можна дійти висновку, що ця проблематика в українській науці потребує подальшого, більш глибокого вивчення й обговорення.

Мета статті – простежити вплив рішень II Ватиканського собору на УГКЦ і зокрема на зміну її літургійного життя. Окрім

того, намагатимемося проаналізувати дискусії в середовищі УГКЦ, про адаптацію і правильне трактування літургійних змін, які мали відбутися у богослужіннях цієї конфесії. Цей аспект мало висвітлений у вітчизняній науці та потребує ґрунтовного аналізу в сучасному науковому дискурсі.

Ідею про проведення найвищого церковного форуму висунув 25 січня 1959 року Папа Іван XXIII, від якого, з огляду на його вік та стан здоров'я, цього мало хто очікував. Понтифік зазначив, що основними темами Собору мають стати оновлення церкви та пастирська діяльність у сучасних умовах [14, с. 120]. Такі теми він означив новим поняттям: «аджорнаменто» (італ. «aggiornamento» – оновлення) – так названо проголошений Папою Іваном XXIII курс на оновлення католицької церкви. Саме слово «aggiornamento» було запозичене з мови італійської бухгалтерії й означає «привести книгу в сьогоденний стан». У релігійному контексті цей термін означав, що доручену церкві істину не можна сповіщати вчорашньою мовою, мовою епохи, що застаріла через духовну еволюцію. «Первісний текст» потрібно читати й інтерпретувати як «текст часу». Відчуття необхідності церковної реформи, модернізації ідеології, зокрема соціальної, оновлення богослужбового життя – саме ці теми широко обговорювались у колах провідних католицьких богословів середини XX ст. [3, с. 684–685].

Уже в 1960 році розпочалася підготовка собору, який урочисто відкрився 11 жовтня 1962 року. У форумі взяли участь близько 3 тисяч єпископів, гостей, дипломатів та спостерігачів (християн-некатоликів), у тому числі були присутні представники Московського патріархату, також зокрема й український митрополит із США Мстислав Скрипник (УАПЦ). Отці собору не тільки працювали над проектами документів, а й мали можливість обмінятися досвідом душпастирства в багатьох країнах світу. Глава Української церкви митрополит Йосиф Сліпий після свого звільнення прибув до Ватикану 9 лютого 1963 року. Вже наступного дня він мав тривалу аудієнцію в Папи Івана XXIII [14, с. 120].

Собор проходив у формі чотирьох сесій.

– Перша сесія тривала від 11 жовтня до 8 грудня 1962 року (3 червня 1963 року помер Папа Іван XXIII, відтак справу собору продовжив його наступник – Павло VI).

– Друга – від 29 вересня до 4 грудня 1963 року.

– Третя – від 14 вересня до 21 листопада 1964 року.

– Четверта – від 15 вересня до 7 грудня 1965 року.

За весь період собору було прийнято 16 документів: 4 конституції, 9 декретів, 3 декларації [3, с. 685].

У цій статті ми розглянемо два документи, які безпосередньо стосуються літургійного життя УКГЦ, а саме: Конституцію про святу літургію (*Sacrosanctum Concilium* – «Священний Собор») [11], а також Декрет про східні католицькі церкви (*Orientalium Ecclesiarum* – «Східних Церков») [2].

Першою темою, до якої взявся II Ватиканський собор, була літургія як життя церкви. Це була найбільш актуальна проблема в церкві, й рішення про літургію було першим досягненням цього собору, який представляв довголітні дослідження прагнень і праці літургійних рухів у католицькій церкві. Схема Конституції про літургію, що її підготувала передсоборова Літургійна комісія згідно з новими літургійними напрямками та вказівками, зокрема, папи Пія XII, повністю відповідала новим напрямкам II Ватиканського собору [5, с. 193–197].

У цій Конституції було поставлено завдання постійно виховувати вірних у душі християнського життя, підтримувати їх прагнення до єднання у Христі, залучаючи людей до церкви. У цьому контексті структура та розвиток літургії є вершиною, до якої прагне Церква, і водночас джерелом її міцності. Собор дійшов висновку, що літургія складається з незмінної частини, яка встановлена зверху, та деяких інших структурних частин, які з часом можуть потребувати змін. При цьому тексти й обряди повинні ясніше виражати святині, що їх вони ознаменують. Таким чином, християни зможуть легше розуміти їх зміст і приходити до повної та діяльної участі в здійсненні літургії [7, с. 243–249].

Собор доручає вірним брати участь у Богослужбі «свідомо, активно і корисно» (SC 11) [11], реагуючи на все пасивне: і матеріальне сповнення обов'язків християнина, бо «Літургія – це перше й обов'язкове джерело, з якого вірні черпають правдивий християнський дух» (SC 14) [11].

У документі підкреслюється значення Святого Письма в літургії як свідчення поклоніння Божественній величі. У Конституції сказано, що церква поважає і підтримує духовні чесноти різних народів. Тому, зберігаючи сутнісну єдність римського обряду, собор постановив надавати відповідне місце закономірним

відмінностям груп вірних, особливостям регіонів та народів світу. Передбачено також можливість перекладу латинського тексту на сучасну місцеву мову для використання в літургії, однак це вимагатиме схвалення повноважною територіальною церковною владою [7, с. 250–253].

Розглядаючи священну тайну євхаристії, собор наголосив, що Церква старанно піклується про присутність вірних, які б активно – через обряди та молитви – сприймали цю тайну, свідомо, благочестиво і діяльно брали б участь у цьому священнодійстві. Вирішено було відновити «загальну молитву», або ж «молитву вірних», що практикується після Євангелія і проповіді, особливо в неділю та приписані свята [8, с. 264–265].

Кожна єпархія має стати, згідно з рішеннями собору, великим центром літургійного життя. Якраз цей літургійний дух представляє єпископа не як «князя», але як «великого священника свого стада» (SC 41) [11].

Щодо ролі єпископа, то в цьому документі висловлювалася думка, що єпископ має бути центром, довкола якого гуртуються літургійне життя єпархії. Особливо «...у Святій Євхаристії, в одній молитві, при одному вівтарі, головою якого є Єпископ...» (SC 41) [11].

Таке літургійне поняття єпископа як прямого пастиря усього свого стада, якому допомагають як його заступники священники-парохи, повністю відповідає традиції Сходу, зокрема літургійній традиції візантійського обряду. Крім того, у церквах візантійського обряду знаходиться «горне сідалище» для єпископа не тільки в його катедральній церкві, але й по всіх церквах єпархії із зазначенням, що на нього не може сідати священник, а тільки єпископ [9, с. 503].

У Конституції окремо вказано на роль таїнств, які не лише передбачають віру, але словами й діями живлять і зміцнюють її. Однак з часом природа та призначення таїнств та обрядів освячення стали не настільки очевидними, як раніше, і це вимагає деякої адаптації й певних змін – з огляду на потреби нашого часу.

Річне літургійне коло визнали за доцільне переглянути так, щоби, зберігаючи чи відновлюючи традиційні звичаї та правила щодо свят і постів, залишити цілісним притаманний їм споконвічний характер. При цьому собор застеріг, що празники святих не повинні мати переваги перед святами, які відзначають таїнства спасіння [8, с. 266].

Після апробації та проголошення соборової Конституції «Про Літургію» греко-католицькі єпископи приступили до впровадження в життя Української католицької церкви деяких соборових літургійних засад, зокрема живої мови. Першим конкретним кроком було створення міжєпархіяльної літургійної комісії, яку очолив архієпископ Іван Бучко. Комісія на підставі пропозицій та побажань літургійних комісій окремих єпархій мала опрацювати проект літургійних змін [12, с. 155].

Праця розпочалась у двох напрямках: над впровадженням до богослужінь живої української мови та над спрощенням надмірних повторень у самих богослужіннях. Перші рішення українських владик на нарадах, які очолив верховний архієпископ і митрополит Йосиф Сліпий, обмежились до часткового впровадження української мови до Богослужінь, зокрема: читання Святого Письма на всіх богослужіннях, символу віри, молитви «Отче наш» та «Вірую, Господи» перед святим причастям. Комісія доручила відновлювати читання ранішніх і вечірніх молитов українською мовою. Одночасно міжєпархіяльна літургійна комісія опрацювала переклад цілої служби божої на українську мову, а також Требника [10, с. 265].

Впровадження української мови, як живої мови до богослужінь Української греко-католицької церкви, розсіяної по країнах усього світу, поставило питання вибору мови богослужіння цієї Церкви на еміграції та послідовну розбіжність думок, поглядів, прагнень серед кліру і вірних. Проблема загострилася у країнах Північної та Південної Америки – оскільки в цих країнах для українців «живою» мовою були місцеві мови, які витісняли українську мову зі сфери спілкування українців закордону [12, с. 116].

Менш складним питанням було спрощення повторень у богослужбах. На Закарпатті, а також у Галичині, вже практикувались спрощення за дозволом місцевих церковних властей. Однак випуск нових літургійних книг у Римі, що відповідали рішенням собору, повернуло в цілості всі Богослужіння згідно з текстом та автентичними традиціями церков київської традиції. Воно має велику заслугу відновлення обрядової однотайності в Українській греко-католицькій церкві, повертаючи її стару літургічну спадщину, спільну з Українською православною церквою з часів Петра Могили. Римське видання літургійних книг стало базою для загального спрощення деяких другорядних частин, зокрема

повторень, які не є приписані, а лише дозволені [12, с. 117].

Самі спрощення не скорочують богослужіння в часі, а тільки їх полегшують і поглиблюють читанням євхаристійних молитов замість постійного повторення ектеній, спільних, зрештою, усім іншим богослужінням.

Зокрема було прийнято: «На основі ухвал Верховного Архієпископа з Синодом всіх українських греко-католицьких Єпископів, все українське греко-католицьке духовенство і всі українські церкви, для збереження обрядової однотайності, зобов'язані притримуватися:

1. Римського Службника з уставом Богослужень, виданим Апостольським Престолом.

2. Типікону о. Ісидора Дольницького з врахуванням – соборних постанов.

3. Усталеного тексту без жодних свавільних змін, крім дозволених скорочень у св. Літургіях і частинного уживання української мови.

4. Рішення щодо співучасті з відділеними братами у священодіяннях.

5. Поминання під час літургійних відправ Верховного Архієпископа та інших» [10, с. 296–297].

Важливим феноменом в межах римо-католицької церкви є Східні католицькі церкви. II Ватиканський собор мав на меті певним чином осмислити ідентичність цієї частини своїх вірних і видав декрет «Про Східні католицькі Церкви». У якому є рішення, що стосуються літургійної практики східних католицьких церков і УГКЦ зокрема.

Декрет «Про Східні католицькі Церкви» («*Orientalium Ecclesiarum*») почав розглядатися собором уже на другій сесії; після обговорення і серйозного доопрацювання документ був опублікований 21 листопада 1964 року. Документ визнає цінність східної традиції, особливу місію східних католицьких церков як моста єднання з православними церквами, які не перебувають у спілкуванні з Римом [3, с. 186].

При цьому вказується, що як східні, так і західні церкви, частково відрізняючись обрядами, церковною дисципліною і духовним спадком, але водночас підпорядковуються правлінню Римського Понтифіка. Жодна з них не має переваг і користується однаковими правами, виконуючи ті ж самі обов'язки. Собор на-

голосив, що вірні східних церков повинні бути впевнені в тому, що вони завжди можуть і повинні – з урахуванням власних традицій – дотримуватися своїх обрядів богослужіння та статутів [14, с. 126].

Належну увагу Другий ватиканський собор приділив також і східним патріархатам, зазначивши, що цей інститут існує в церкві з давніх часів і був визнаний вже першими вселенськими соборами. Оскільки цей інститут є у східних церквах традиційною формою правління, собор висловив побажання, щоби там, де це буде необхідно, встановлювались нові патріархати, залишивши рішення щодо права їх створення за Вселенським собором або за Римським Понтифіком.

Сам Декрет дуже короткий. У ньому є лише «деякі головні засади», щоби східні церкви процвітали і «щоб з оновленою апостольською силою виконували довірене їм завдання, залишаючи решту для східних синодів, а також Апостольського Престолу» (ОЕ 1) [2].

Якраз ця стислість соборових рішень про східні католицькі церкви сприяє розвитку синодів даних церков на підставі своїх тисячолітніх традицій, і це самоуправління у формі патріархатів у рамках вселенської церкви є запорукою автентичності східних традицій.

Тому-то II Вселенський собор обмежився до «деяких головних засад» про східні церкви, і ці засади такі:

1. Непорушність традиції кожної окремої церкви або обряду (ОЕ 2) [2].
2. Однакова гідність усіх помісних церков (ОЕ 3) [2].
3. Патріархальний устрій східних церков (ОЕ 7-8) [2].
4. Повернення прав і привілеїв східним патріархам (ОЕ 9) [2].
5. Встановлення нових патріархатів (ОЕ 11) [2].

Собор звертається до вірних східних церков із закликом зберегти свої давні літургійні обряди та свої правила (ОЕ 6) [2]. З огляду на незнання східної традиції, кліром і вірними на Заході, II Ватиканський собор доручає заповнити цю прогалину як викладанням спеціальних курсів у семінаріях та монастирях, так і вивченням східних традицій під час кахитизації (ОЕ 4) [2].

Особливу увагу собор звертає до кліру, монахів і вірних латинського обряду, які у своєму житті перетинаються з вірними східної обрядової традиції, проголошуючи, що вони ще глибше мають піз-

навати східну обрядову традицію. А монахи навіть рекомендують: «...для більшої успішності апостольської діяльності відкрити, по можливості, східні обителі чи навіть протоігуменати» (ОЕ 6) [2].

Отже, собор конкретно й практично підійшов до справи збереження східних обрядів, запобігаючи продовженню латинізації, заподіяного східним церквам з боку західних католиків. Про яку на соборі згадував і звертав на неї увагу владика Йосиф Сліпий [10, с. 256–257].

Ще одна соборова ухвала викликала масштабну дискусію і заперечення: «В кінці усі без винятку католики, як охрещені котрою-небудь некатолицькою Церквою чи спільнотою, що приступають до повноти католицької єдності, нехай збережуть всюди свій власний обряд, де б вони жили, нехай його шанують і по змозі його притримуються» (ОЕ 4) [2]. Труднощі, на які натрапила ця постанова ще в стадії дискусії, належать до православних, які переходять до католицької церкви. Передсоборова практика, що опиралася на церковне право східних церков, залишала можливість некатолікам вибрати обряд, який вони бажали, в час входження до католицької церкви. Ця можливість була причиною великих надуживань і латинізації. Жертвою таких надуживань були українці в межах Польщі й Білорусі та інші народи. Зокрема, справа актуальна на Близькому Сході, де багато вірних Єрусалимського латинського патріархату – це колишні православні [6, с. 559–560].

Після довгої дискусії щодо проекту соборового рішення за збереження власного обряду і з боку тих, що приступають до католицької церкви, проголосовано двома третинами голосів, однак з компромісом, що «в особливих випадках...» вони мають право належали до апостольського престолу [6, с. 560–561]. Рішення собору стосувалися і східних християн, які не належать до католицької церкви, зокрема було постановлено, що: «Східним християнам, які в добрій вірі живуть відлучені від католицької церкви, якщо вони добровільно просять, можна уділяти святі тайни сповіді, євхаристії та елеопомазаня. І католикам дозволяється просити уділення цих тайн від тих некатолицьких священнослужителів, що в їхній Церкві є важливими ці тайни; і то кожного разу, коли цього вимагає потреба або справжня духовна користь, а фізично або морально неможливий доступ до католицького священника» (ОЕ 27) [2]. «Також на основі тих самих засад дозволяється – якщо є слухна причина – співучасть у свя-

щенних відправах, у речах і місцях поміж католиками й відлученими східними братами» (ОЕ 28) [2].

Останні тези Декрету «Про Східні Католицькі Церкви» містять і промовисте зауваження, що «...ці всі права встановлюються з уваги на теперішні умови, доки Католицька Церква та Східні відлучені Церкви не дійдуть до повноти єдності» (ОЕ 30) [2].

Ця заява має глибоке екуменічне та унійне значення. II Ватиканський собор, який складався переважно з римо-католицьких єпископів, не видав чітко сформульованих законів для Сходу. Він задекларував головні засади, які мали на меті повернути Католицькому Сходові його східний характер, а нові закони – як передбачалось – дадуть східним церквам такі самі східні ієрархи, коли дійдуть до повноти єдності. Сам заголовок Декрету «Про Східні Католицькі Церкви» вказує, що соборові рішення стосуються лише католицької частини Сходу, і зовсім не торкаються православних церков [4, с. 128].

Соборові рішення про літургію модернізували римо-католицьку церкву. Також літургійне оновлення на підставі цих соборових рішень принесло багато позитивних змін Українській греко-католицькій церкві, що прогресивно вплинули на розвиток цієї церкви. Дали належний імпульс для самоідентичності греко-католиків, особливо враховуючи намагання повного знищення цієї церкви радянською владою. Особливе місце у рішеннях II Ватиканського собору займали постанови, щодо культово-обрядових практик, зокрема, щодо Української греко-католицької церкви найважливішим було рішення про впровадження літургії українською мовою, також стало можливо відправлення богослужінь мовами розселення українців по світу. Богослужіння було дозволено скорочувати, для того щоб більше часу відвести для проповіді, що зазначило більш пастирський підхід до літургійного життя греко-католицької церкви і її наближення до простих вірних.

Також важливим елементом постанов II Ватиканського собору стала його екуменічна спрямованість. Враховуючи її отці собору постановили, що потрібно визнати рівність всіх обрядів і дати змогу східним католицьким церквам краще пізнати свою традицію, щоб через повернення до джерел свого духовного життя усвідомити свою ідентичність. Ці постанови дали можливість для розвитку самоідентифікації Української греко-католицької церкви, особливо через реформу літургійної складової життя цієї церкви.

Література:

1. Головащенко С. І. Історія християнства / С. І. Головащенко. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
2. Декрет «О ВОСТОЧНЫХ КАТОЛИЧЕСКИХ ЦЕРКВАХ» («Orientalium Ecclesiarum») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krotov.info/acts/20/2vatican/dcmnt131.html>.
3. Ісіченко І. Загальна Церковна Історія / І. Ісіченко – К. : Акта, 2009. – 736 с.
4. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісіченко – К. : Акта, 2008. – 698 с.
5. История II Ватиканского собора / общ. ред. Дж. Альберго, А. Зубов. – Т. I. : Навстречу новой эре в истории католичества. – М. : Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 664 с.
6. История II Ватиканского собора / общ. ред. Дж. Альберго, А. Зубов. – Т. II : Формирование соборного сознания. – М. : Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 764 с.
7. История II Ватиканского собора / общ. ред. Дж. Альберго, А. Зубов. – Т. III : Сформировавшийся собор. – М. : Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 682 с.
8. Кунцлер М. Літургія Церкви / М. Кунцлер. – Львів : Свічадо, 2001. – 616 с.
9. Мудрий С. Нариси історії Церкви в Україні / С. Мудрий. – Львів : Місіонер, 2010. – 544 с.
10. Нагаєвський І. Історія Римських Вселенських Архієреїв: Частина IV / І. Нагаєвський. – Львів : Місіонер, 1999. – 332 с.
11. Пастирська Конституція «О СВЯЩЕННОЙ ЛИТУРГИИ» («Sacrosanctum Concilium») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krotov.info/acts/20/2vatican/dcmnt01.html>.
12. Сапеляк А. Українська Церква на II Ватиканському Соборі / А.Сапеляк. – Львів : Стрім, 1995. – 216 с.
13. Соловій Мелетій М. Божественні Літургія: Історія – розвиток – пояснення / Мелетій М. Соловій. – Львів : Свічадо, 1999. – 440 с.
14. Хорунжий Г. Ватикан: Історія і Сучасність / Г. Хорунжий. – Львів : Місіонер, 2007. – 280 с.
15. Шманько Т. Традиція і літургія / Т. Шманько / Доповідь на засіданні Комісії у справах мирян Львівської архієпархії УГКЦ 15.11. 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.liturgia.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=43&Itemid=101.